

SAKLARNING KULOLCHILIK, TO'QIMACHILIK VA SUYAK O'YMAKORLIGI SAN'ATI

Eshchanov Umidbek Ikrambayevich

Urganch Davlat Universiteti

Ijtimoiy – Iqtisodiy fanlar fakulteti

Tarix (mamlakatlar va yo'nalishlar bo'yicha)

yo'nalishi 4-bosqich talabasi.

E-mail: eshchanovumid341@gmail.com

Tel: +998(94)-499-77-87

Annotatsiya. Mazkur maqolada miloddan avvalgi VII–III asrlarda O'rta Osiyo hududida yashagan sak qabilalarining moddiy madaniyatining uchta muhim sohasi — kulolchilik, to'qimachilik va suyak o'ymakorligi san'ati kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda Issiq qo'rg'oni, Pazirik dafn majmualari, Uyg'arak, Tagisken va Berel yodgorliklaridan topilgan arxeologik materiallar, shuningdek, ko'plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlari sintez qilinadi. Saklarning hunarmandchiligi nafaqat utilitar xarakterga ega bo'lgan, balki yuqori darajadagi badiiy va ramziy mazmun kasb etgan, ko'chmanchi va o'troq xalqlar o'rtasidagi madaniy aloqalarni aks ettiruvchi muhim manba ekanligi asoslab beriladi. Maqolada «skif-sibir hayvon uslubi»ning shakllanishi va sak hunarmandchiligida uning o'ziga xos namoyon bo'lishiga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: saklar, massagetlar, O'rta Osiyo, kulolchilik, to'qimachilik, suyak o'ymakorligi, skif-sibir hayvon uslubi, Issiq qo'rg'oni, Pazirik, ko'chmanchi madaniyat, ilk temir davri.

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются три важнейшие отрасли материальной культуры сакских племён, обитавших на территории Средней Азии в VII–III вв. до н.э., — гончарное дело, ткачество и искусство резьбы по кости. В исследовании синтезированы археологические материалы из курганов Иссык, Пазырыкских погребальных комплексов, могильников Уйгарак, Тагискен и Берель, а

также научные изыскания многих отечественных и зарубежных учёных. Обосновывается положение о том, что ремёсла саков носили не только утилитарный характер, но и обладали высокой художественной и символической ценностью, отражая культурные связи между кочевыми и оседлыми народами. Особое внимание уделяется формированию «скифо-сибирского звериного стиля» и его своеобразному проявлению в сакском ремесле.

Ключевые слова: саки, массагеты, Средняя Азия, гончарное дело, ткачество, резьба по кости, скифо-сибирский звериный стиль, курган Иссык, Пазырык, кочевая культура, ранний железный век.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of three principal branches of the material culture of the Saka tribes who inhabited the territory of Central Asia in the 7th–3rd centuries BCE: pottery, textile production, and bone carving. The study synthesizes archaeological materials from the Issyk Kurgan, the Pazyryk burial complexes, the Uigarak, Tagisken, and Berel cemeteries, as well as scholarly research by numerous local and foreign authors. It is argued that Saka craftsmanship was not merely utilitarian but possessed a high level of artistic and symbolic significance, reflecting cultural exchanges between nomadic and sedentary peoples. Special attention is paid to the formation of the so-called «Scytho-Siberian animal style» and its distinctive manifestation in Saka craftsmanship.

Keywords: Saka, Massagetae, Central Asia, pottery, textile, bone carving, Scytho-Siberian animal style, Issyk Kurgan, Pazyryk, nomadic culture, Early Iron Age.

KIRISH (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION).

Miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi yarmi O'rta Osiyo xalqlari tarixida g'oyat muhim bosqich hisoblanadi. Aynan shu davrda mintaqaning keng dasht va tog' yaylovlarida sak qabilalarining murakkab ijtimoiy-madaniy uyushmasi shakllanib, ular nafaqat harbiy-siyosiy kuch sifatida, balki o'ziga xos

moddiy va ma'naviy madaniyat sohibi sifatida ham tarixda chuqur iz qoldirgan. Qadimgi fors mixxat yozuvlari (Behistun bitiklari), Gerodot, Strabon, Ktesiy va boshqa antik mualliflarning asarlarida saklar uch asosiy guruhga — «saka tigraxauda» (cho'qqi qalpoqli saklar), «saka haumavarga» (xaumani tayyorlovchilar) va «saka tiay-paradraya» (daryo ortidagi saklar)ga bo'linib zikr etiladi. Saklarning ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi turmush tarzi ularning hunarmandchilik turlari va badiiy ifodasiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Ko'chib yurish sharoitida ishlab chiqarilishi va tashilishi qulay bo'lgan buyumlarga ehtiyoj kulolchilik, to'qimachilik va suyak o'ymakorligi kabi sohalarda o'ziga xos texnologik va badiiy yechimlarning paydo bo'lishiga olib kelgan. Shu nuqtai nazardan, mazkur uch soha sak madaniyatining bir-biriga uzviy bog'liq, yagona tizimini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI (АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ/ LITERATURE ANALYSIS).

Saklarning moddiy madaniyatini o'rganish XIX asr oxiri – XX asr boshlarida boshlangan bo'lib, uning ilmiy asoslari sovet arxeologiya maktabi vakillari tomonidan ishlab chiqilgan. S.P. Tolstov, M.I. Artamonov, S.I. Rudenko, B.A. Litvinskiy, A.N. Bernshtam, K.A. Akishev singari olimlar sak madaniyatining turli jihatlarini tadqiq etishgan. Xususan, S.I. Rudenkoning Pazirik qo'rg'onlari bo'yicha olib borgan tadqiqotlari ko'chmanchilar to'qimachiligi va organik buyumlarini o'rganishda yangi davr ochib bergan. O.A. Vishnevskayaning «Sirdaryo quyi oqimi saklari madaniyati» (1973) monografiyasi Uyg'arak va Tagisken yodgorliklari materiallari asosida Orol bo'yi saklari hunarmandchiligining ilk to'la tavsifini taqdim etgan. L.T. Yablonskiyning saklarning moddiy madaniyatiga oid ishlari, jumladan, dafn marosimlari, qurol-yarog'lar, oyna, ko'za va bezak buyumlarining tipologik tahlili xalqaro miqyosda e'tirof etilgan. Mustaqillik yillarida o'zbek olimlari A. Asqarov, A. Sagdullayev, E. Rtveladze, Sh. Pidayev, B. Matboboyev sak qabilalarining O'zbekiston hududidagi izlari (Tagisken, Janubiy O'rol bo'yi yodgorliklari)

bo'yicha tadqiqotlar olib bordi. Hozirgi kunda Qozog'iston arxeologlari — Z. Samashev, A. Toleubayev va boshqalarning Yelekesazi, Berel va Sho'libuloq qo'rg'onlaridagi qazishmalari sak san'atining yangi qirralarini ochib bermoqda. «Buyuk dashtning oltini» (Gold of the Great Steppe) xalqaro ko'rgazmasi (Kembrij, 2021–2022) shu sohadagi so'nggi yutuqlarni jamoatchilikka taqdim etdi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR (ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ / DISCUSSION AND RESULTS).

Saklarning kulolchiligi ularning yarim ko'chmanchi turmush tarzi bilan uzviy bog'liq holda rivojlangan. Arxeologik materiallarning ko'rsatishicha, mintaqaning aksariyat dasht hududlarida (Yettisuv, Sirdaryo quyi oqimi, Tyan-Shan etaklari) sopol idishlar asosan qo'lda, kulolchilik charxisiz yasalgan. Bu hol o'troq dehqonchilik viloyatlari — So'g'd, Baqtriya va Xorazmdagi vaziyatdan keskin farq qiladi: o'shanda u yerlarda kulolchilik charxi miloddan avvalgi VI–V asrlarda allaqachon keng joriy bo'lgan edi. Saklar yasagan sopol buyumlarning eng tipik shakllari — yumaloq tubli ko'zachalar, tutqichli qumg'onlar, tarvaqaylangan qiya devorli kosalar va kichik o'lchamli xumchalardir. Idishlar sirti odatda qizg'ish yoki kulrang tusda bo'lib, ba'zilari qisman silliqlangan (loshchenie) yoki yengil oxraga bo'yalgan.[10] Bezakda chizilgan to'lqinsimon chiziqlar, uchburchak naqshlar, «baliq qiltirig'i» motivi va nuqtali kompozitsiyalar ustun bo'lgan. Bu naqshlar nafaqat estetik vazifa bajargan, balki ramziy ma'no — quyosh, suv, hosildorlik tushunchalarini aks ettirgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, sak qo'rg'onlaridan topilgan ba'zi nafis sopol idishlar (xususan, Yettisuv hududidan) qo'shni o'troq markazlarda — Choch, So'g'd va Xorazmda yasalib, savdo yoki diplomatik aloqalar orqali sak zodagonlariga yetib kelgan deb taxmin qilinadi. Bunga sopol qatlamining tarkibi, charxda ishlangan izlari va o'troq aholiga xos bezak elementlari guvohlik beradi. Demak, sak kulolchiligi yagona tizim emas, balki ikki yo'nalishni — mahalliy qo'l ishlash an'anasi va importga oid namunalarni birgalikda qamrab oladi. Bundan tashqari,

sak qabrlaridan, ayniqsa, ayollarga tegishli dafnlardan kichik o'lchamli marosim sopollari — atir-upa idishlari, mash'aldonlar va qurbonlik kosalari topilgan.[11] Ular dafn marosimida ma'lum bir ritual vazifa bajargan va saklarning narigi dunyo haqidagi tasavvurlari bilan bog'langan.

Sak to'qimachiligi haqidagi ma'lumotlar, asosan, muzlik qatlami sharoitida saqlanib qolgan Oltoy va Sharqiy Qozog'iston qo'rg'onlari, shuningdek, Issiq qo'rg'oni topilmalari asosida tiklanadi. Pazirik majmuasi (mil. avv. V–III asrlar) — bu organik materiallarning sub-noyob saqlanish holati, ya'ni doimiy muzlik qatlami tufayli — saklar to'qimachilik san'atining naqadar yuksak darajada bo'lganini ochib bergan.[9] Pazirik 5-qo'rg'onida topilgan dunyodagi eng qadimiy gilam (taxminan 2,5 ming yillik) sak to'qimachilik mahoratining yorqin namunasidir. Bu jun gilamning markaziy maydoni geometrik bezaklar bilan, tashqi yo'laklari esa otliq jangchilar va kiyiklar tasvirlari bilan to'lgan. Tadqiqotchilar gilamning kelib chiqishi bo'yicha turlicha fikr bildirgan: bir qator olimlar uni Old Osiyodan keltirilgan deb hisoblasa, boshqalari esa ko'chmanchilar uchun va ko'chmanchilar tomonidan to'qilgan, biroq Eron tasviriy an'analari ta'sirida yaratilgan deb baholaydilar.[4]

Saklar uchun eng xos to'qima turi — namat (kigiz) bo'lgan. Namat egar yopinchiqlari, devor pardalari, choponlar va qalpoqlar yasashda keng qo'llanilgan. Pazirikdagi yirik namat gilamlarda turli ranglarda bo'yalgan jun ipdan tikilgan aplikatsiyalar mavjud: ularda taxtga o'tirgan ma'buda figurasi, qurollangan otliq, mifik o'simlik shoxchalari va boshqa motivlar takrorlanadi. Bu kompozitsiyalar saklarning diniy tasavvurlari va kosmogonik qarashlarining vizual ifodasi sifatida talqin qilinadi.[6]

Issiq qo'rg'onida (Qozog'iston, mil. avv. IV–III asrlar) topilgan «Oltin odam» libosida charm asosga 4000 dan ortiq oltin plastinkalar tikilgan. Bu kiyimning libos texnikasi sak ayollari va hunarmandlarining ipchilik, charmgarlik va zardo'zlik sohasidagi yuksak mahoratidan dalolat beradi.[1] Shuningdek, Berel qo'rg'onida (Sharqiy Qozog'iston) topilgan jun egar yopqichi

murakkab geometrik va zoomorf naqshlar bilan bezalgan bo'lib, sak to'qimachiligida bo'yoq tayyorlash texnologiyasi yuqori darajada bo'lganini ko'rsatadi. Bo'yoqlar tarkibida o'simlik (marena, indigo) va hayvon (purpur) manbalari qo'llanilgan. Saklar kiyimining tipik elementlari sirasiga uchli qalpoq (ahmoniylar uni «tigraxauda» deb atashgan), tor shim, qisqa kaftan va charm etiklar kiradi. Bu kiyim shakli faqat utilitar emas, balki ijtimoiy maqom va etnik o'ziga xoslik belgisi vazifasini ham bajargan.[7]

Suyak va shox o'ymakorligi sak hunarmandchiligining eng qadimiy va o'ziga xos sohalaridan biridir. Ko'chmanchilar uchun hayvon suyagi va shoxi — eng oson topiladigan, qayta ishlash uchun qulay xom ashyo bo'lgan. Bu materiallardan kundalik ehtiyojga oid buyumlar (qoshiqlar, taroqlar, jiyak igna, bigizlar) bilan birga, harbiy aslahaga oid qismlar (o'q yoyning suyak qoplamalari, yoy ushlagichlari, sadoq tutqichlari) va otanjom (ot jabduqlari uchun tugmalar, jilovlar, mahkamlagichlar) yasalgan.[2] Suyak o'ymakorligida sak hunarmandlari ayniqsa hayvon uslubi («animal style») deb nomlanuvchi badiiy yo'nalishda yuksak mahorat ko'rsatishgan. Bu uslubning xarakterli xususiyati — kiyik, qoplon, qor barsi, burgut, qo'chqor, ot va afsonaviy mavjudotlar (grif, qanotli sher) tasvirlarining stilizatsiya qilingan, dinamik kompozitsiyalarda ifodalanishidir. Hayvonlar ko'pincha sakrash, qochish yoki bir-biri bilan to'qnashuv holatida tasvirlanadi; ba'zi figuralar tanasida boshqa kichik hayvonlar tasvirlari joylashtirilgan — bu «hayvon ichida hayvon» deb ataluvchi nodir kompozitsion usul hisoblanadi.[12]

Suyak o'ymakorligi an'analari, tadqiqotchilar fikricha, miloddan avvalgi III–II ming yilliklargacha borib taqaladi: shu davrga oid suyak va shoxdan yasalgan hayvon figuralari Janubiy Sibir va Oltoyda topilgan. Sak davriga kelib bu an'ana yangi badiiy bosqichga ko'tarilgan: shakllar nafislashgan, kompozitsiyalar murakkablashgan, simbolik mazmun chuqurlashgan. Pazirikdan oldinroq, mil. avv. VII–VI asrlarga oid Bashadar qo'rg'onida topilgan yog'och va suyakdan o'yilgan kichik hayvon figuralari shu uzluksiz an'ananing davom etishidan dalolat

beradi.[3] Saklar suyakdan tayyorlangan psaliylar (yuganga taalluqli qismlar) ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ular nafaqat texnik funksiyani bajargan, balki ot egasining ijtimoiy mavqei va estetik didini ifodalovchi badiiy buyum hisoblangan. Yelekesazi va Berel qo'rg'onlaridan topilgan ot jabduqlari to'plamlari sak otshunoslik madaniyatining yuksak darajada rivojlanganini namoyish etadi.[8]

Saklarning kulolchilik, to'qimachilik va suyak o'ymakorligi alohida-alohida sohalar emas, balki yagona badiiy-semantik tizimning uchta qirrasi sifatida qaraladi. Uchchala sohada ham bir xil obrazlar — hayvon uslubidagi kiyik, qor barsi, burgut, qo'chqor takrorlanadi. Bu obrazlar saklar dunyoqarashida koinotning uch sathi (yuqori — burgut, o'rta — kiyik va qo'chqor, quyi — ilon va baliq) bilan bog'liq bo'lib, mifologik xaritanani aks ettirgan. Shuningdek, saklar hunarmandchiligi qo'shni xalqlar — ahmoniyalar Eroni, So'g'd, Baqtriya, Xitoy va Hindiston bilan jadal madaniy aloqada bo'lgan.[5] Pazirikdan topilgan Xitoy ipak matolari, Eron gilamlari va Old Osiyo san'atiga xos motivlar buni tasdiqlaydi. O'z navbatida, sak hunarmandchiligi va hayvon uslubi keyingi davrlarda yashagan sarmatlar, xunlar va turk xalqlarining badiiy madaniyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Xulosa (Conclusion).

Sak qabilalarining kulolchilik, to'qimachilik va suyak o'ymakorligi san'ati O'rta Osiyo qadimiy moddiy madaniyatining yuksak darajada rivojlangan, mustaqil va boy sohasini tashkil etadi. Ko'chmanchi turmush tarzining iqtisodiy va estetik talablariga moslashgan ushbu hunarmandchilik buyumlari o'zining yengilligi, mustahkamligi hamda badiiy nafisligi bilan ajralib turadi. Ularning barchasini yagona ramziy til — «skif-sibir hayvon uslubi» birlashtirib, saklar dunyoqarashining yaxlitligidan dalolat beradi. Qo'shni Eron, So'g'd, Xorazm va Xitoy madaniyatlari bilan faol aloqada rivojlangan sak hunarmandchiligi mintaqadagi keyingi o'troq sivilizatsiyalar, xususan, hozirgi o'zbek xalqining badiiy merosiga asos bo'lib xizmat qilgan. Ushbu qadimiy madaniyatni o'rganish

milliy oʻziga xoslikning chuqur tarixiy ildizlarini anglashda muhim ahamiyatga ega boʻlib, kelgusi tadqiqotlarda uni paleotekstil, radiokarbon va izotop tahlili kabi zamonaviy tabiiy-ilmiy metodlar yordamida oʻrganish eng istiqbolli yoʻnalish hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Akishev K.A. Kurgan Issyk. Iskusstvo sakov Kazakhstana. — Moskva: Iskusstvo, 1978. — 132 s.
2. Vishnevskaya O.A. Kul'tura sakskikh plemyon nizov'ev Syrdar'i v VII–V vv. do n.e. (po materialam Uigaraka). — Moskva: Nauka, 1973. — 160 s.
3. Rudenko S.I. Kul'tura naseleniya Gornogo Altaya v skifskoye vremya. — Moskva–Leningrad: Izdatel'stvo AN SSSR, 1953. — 402 s.
4. Litvinskiy B.A. Drevniye kochevniki «Kryshi mira». — Moskva: Nauka, 1972. — 269 s.
5. Yablonsky L.T. The material culture of the Saka and historical reconstruction // Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age. — Berkeley, 1995. — P. 199–239.
6. Asqarov A.A. O'zbek xalqining kelib chiqish tarixi. — Toshkent: O'zbekiston, 2015. — 672 b.
7. Sagdullayev A.S. Qadimgi O'zbekiston ilk yozma manbalarda. — Toshkent: O'qituvchi, 1996. — 168 b.
8. Rtveladze E.V. Velikiy indiyский put': iz istorii vazhneyshikh torgovykh dorog Yevrazii. — Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya, 2012. — 296 s.
9. Samashev Z. Berel. — Almaty: Taymas, 2011. — 236 s.
10. Roberts R., Stark S., Chugunov K. (eds.) Gold of the Great Steppe. — Cambridge: Fitzwilliam Museum, 2021. — 256 p.
11. Encyclopaedia Iranica. Archeology v. Pre-Islamic Central Asia. — URL: <https://www.iranicaonline.org/articles/archeology-v/>
12. Barkova L.L. Krasota, sotkannaya iz tayn. Drevneyshiye v mire kovry. — Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2012. — 96 s.